

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIWDIŃ INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

QARAQALPAQ KOMEDIYASINDA INTERMEDIYA JANRI

Matmuratova Rita Zaxidovna,

Ajinyyaz atındaǵı NDPI Gumanitar hám jámiyetlik pánlerdi aralıqtan oqıtıw kafedrasınıń úlken oqıtıwshısı, filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD)

matmuratovarita@gmail.com

***Annotaciya:** Maqalada qaraqalpaq komediyasında intermediya janrınıń payda bolıw hám rawajlanıw basqışları ilimiy-teoriyalıq jaqtan úyrenilgen. Intermediyanıń janrlıq ózgeshelikleri gárezsizlikke shekemgi hám gárezsizlikten keyingi jazılǵan intermediyalar tiykarında analizge tartılǵan.*

***Tayanısh túsinikler:** dramaturgiya, komediya, intermediya, syujet, kulminaciya.*

Qaraqalpaq komediyaları tematikalıq jaqtan turmıslıq hám xalıqlıq (folklorlıq) sıpatlarǵa iye. Qaraqalpaq dramaturgiyasında derlik barlıq komediyalardıń syujetlik qurılımı turmıslıq komediya temasında jazılǵan. S.Xojaniyazovtıń «Súymegenge súykenbe», O.Ábdiraxmanovtıń «Ójet», S.Jumaǵulovtıń «Kúyewińdi berip tur», «Ekstrasens», «Ótirik jinli» komediyaları kúndelikli turmısta júz beretuǵın waqıya-hádiyselerdi kúlkili momentlerde súwretleydi.

Qaraqalpaq komediyaların tematikalıq jaqtan *turmıslıq* hám *folklorlıq* dep bóliwge boladı. Derlik barlıq komediyalar turmıslıq tematikaǵa qurılǵan. Tek ǵana K.Raxmanovtıń «Toǵız tońqılda, bir shińkildek», Q.Matmuratovtıń «Ómirbek hám Tazsha» komediyaların folklorlıq tematikaǵa qurılǵan, xalıq ertekleriniń syujetleri tiykarında jazılǵan. Qaraqalpaq komediyalarınıń janrlıq ózgesheligine qaray *intermediya, fars, yumorlıq, satiralıq, tragikomediya* dep bóliw maqsetke muwapıq boladı. Komediyanıń kishi kólemli túrine «intermediya» janrın kirgizsek boladı. Bul janr kompoziciyalıq qurılısı boyınsha da, syujetlik qurılımı boyınsha da kishi kólemli talap etedi. «**Intermediya** (lat. – ortasında) – komediyalıq xarakterdegi kishi kólemli pesa, dramalıq spektakllerdegi háreketler arasında atqarılatuǵın, muzıkalıq drama yaki opera. Latın tilinen awdarǵanda «arasında jaylasqan» degen mánisti bildiredi. Házirgi waqıtta estradanıń basqa túrлерinen óziniń ózgesheligi menen ajralıp turatuǵın sóylesiwge tán (разговорный) janr». [1;2003] «Intermediya - Francuzsha: intermodc; inglizshe.: intermezzo; nemis tilinde: Intermezzo; Zwischenspiel; ispan tilinde: intermedio. Divertisment (akrobatikalıq, dramalıq, muzıkalıq h. t. b.), pesalar aralıǵındaǵı antrakttı atqarılatuǵın: xor, balet yamasa saynet... Eger intermediya uzun, waqtı sozılıp ketse, onda atqarıwshılar ózinshe erkin (improvizatorlıq usıl

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIVDIN INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

menen) háreket etip baslaydı hám bul bir aktli pesaǵa aylanadı...» [2;1991]. Kelip shıǵıw tariyxı estrada, muzıka, xor, balet penen baylanıslı bolsa da, búgingi kúnde intermediyanı kishi kólemlı dramalıq janr dep bilemiz. Bul janr kishi kólemlı bolǵanlıǵı ushın pikirdin qısqa, tujırimlı, yumorlıq pafosta jazılıwın talap etedi. Sol ushın da onın juwmaǵı tamashagóyde jeńil kúlki oyatadı. «Intermediya – (latinsha intermeding eki nárese aralıǵında degendi ańlatadı.) komediyalıq qásiyetke iye shaǵın ǵana pesa. Intermediya Batis Evropa ádebiyatında XV ásirde payda bolıp, úlken kólemlı pesalardıń yamasa operalardıń aralıǵındaǵı tánepislerde saxnada kórsetilgen. Intermediya tánepiste jańa saxna dúzetkenshe tamashagóylerdi zeriktirmew ushın xızmet etken» [3;1994]. Kóbinese, radio hám televideniye atqarılıwǵa, esittiriliwge qolaylı boladı. Intermediya – kólemi kishi, tiykarınan tek dialoglarǵa qurılıtuǵın, yumor-satiralıq pafosta jazılatuǵın kórkem-ádebiy shıǵarma.

Qaraqalpaq ádebiyatında intermediya janrında S.Jumaǵulov, M.Nızanov, B.Qazaqbaev, hám t.b. dóretiwshilik etti. Ǵárezsizlik dáwirinde jas dóretiwshiler A.Jaqsımuratovnıń «Irmǵıldıń muhabbatı», Z.Ábdıqádirovtnıń «Bay qaynaǵa» intermediyası, S.Jumaevtnıń «Pay ketip qalǵanın ayt-sa!...» qıyalıy intermediyaları gazetalarda baspadan shıqtı.

B.Qazaqbaev, S.Jumaǵulov, M.Nızanovlardıń intermediyaları televidenie hám radioda bir neshe jıllardan beri atqarılıp kelmekte. S.Jumaǵulovtnıń «Ata, dım jaraspay tursız», «Palker», «Arzagóy súwretshi», «Ózimizdin radionı-aq tıńlayıq», «Kempirdi qamsızlandırıw» sıyaqlı intermediyaları, M.Nızanovtnıń «Qassapshıǵa et qayǵı», «Jabısqaq», «Kempirler» h.t. basqa intermediyaları tamashagóylerdin hám tıńlawshılardıń kewlinen jay tapqan, eziwinde mıyıq tarttırǵan shıǵarmalar dep aytıwǵa boladı.

1980-jılları qaraqalpaq ádebiyatında óziniń yumor-satiralıq shıǵarmaları menen kózge taslanǵan jazıwshılardıń biri B.Qazaqbaev boldı. Onın yumor-satiralıq gúrrińleri hám intermediyaları kóp mártebe televideniye hám radioda qoyıldı, esittirildi. «Erteń kel...» intermediyasında jumısqa kómilip, átirapında bolıp atırǵan nárselerden pútkilley biyxabar qalǵan, jáne sol jumıstın basa-bası menen isi túsip kelgen puqaralardı da «erteń kel» dep mıtájin pitkermesten júre beretuǵın basshılardı sınaǵa aladı. Hátteki, úyinen qońıraw etip atırǵan hayalın da, awıldan kelip turǵan anasın da tanımıstan, olarǵa da «erteń kel» dep juwap qaytarıp otıradı. Aqırı-sońında, ózi de basqa mekeme basshılarına qońıraw etip mıtájlin aytsa olar da tap ózindey «erteń kel» dep aytadı:

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDÁ ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Hákeriev: Yaqshı, ózim sóylesemen... «trubkanı kóterip, nomer teredi» Alo, alo, joldas Házlesbekov, biziń anaw alatuǵın stol, taburetkalardı búgin berip jiberseńiz táwir bolar edi, dep ótinish etip atırman, men Hákerievpen, awa, Hákeriev... ya, erteń... ol nege erteń, búgin bolmay ma? Erteń, pay, shataq boldı-aw, erteń. Yaqshı, tiyisli jerleri menen sóylesip kórsersiz, onda... (trubkanı qayta tawlaydı) Alo, joldas Shirazev, men Hákerievpen... biziń bir... erteń ya... [4;1983].

Shıǵarmanıń sheshimi intermediya janrıńın talaplarına tolıq juwap beredi. Kólemi jaǵınan kishi, qısqa qatarlar menen-aq avtordıń ideyası tolıq ashıp berilgen. Kelgen adamnıń barlıǵına «erteń kel» dep otırǵan Hákeriev, álbette, Házlesbekov penen Shirazevqa da usı sózdi aytqanlıǵı taqıyıq. Xalqımızda «sálemiń qalay bolsa, áligiń de soǵan jarasa boladı» ibarası bar. Hákerievtiń «sálemi» de ózine jarasa «áliyk» ti aldı. Yumorlıq pafosta jazılǵan intermediya saxnalıq kórinis talabına da juwap beredi. Hákerievtiń jumıs babındaǵı qızǵın sóylewleri, háreketleri komizmdi payda etedi, hám bul tamashagóyde qızıǵıwshılıq oyatadı. Avtor intermediyada sáwleleniwi tiyis bolǵan janrlıq talaplardı orınlaǵan, avtor óz maqsetine jetken.

Ǵárezsizlik dáwirinde jazılǵan intermediyalardıń ideya-tematikası birqansha keńeydi. Bul dáwirdegi intermediyalarda tek ǵana kásipke baylanıslı ayırım qolaysız jaǵdaylar sınǵa alınıp qoymastan, adamlardıń tikkeley individual xarakterindegi nuqsanlar yumorlıq yaki satiralıq pafoslarda súwretlendi. Máselen, Anar Jaqsımuratovanıń 2015-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatı» gazetasında járiyalanǵan «Irmǵıldıń muhabbatı» intermediyası ayırım adamlarda ushırasatuǵın ırımshılıqtıń kúlkili táreplerin sáwlelendiredi.

Irmǵúl: Jańa shay ishıp, keselerdi alıp baratır edim, qolımnan kese túsip sınıp qalsa bola ma, birew asıǵıp kiyatırǵan shıǵar dep bir saat otırdım, hesh kim kelmegennen soń jolǵa shıǵa berdim. Esikke qoyıw etip «úyde adam joq, erteń keliń» dep jazıp kettim.

Jámiyla: Uf-f! Irmǵúl-áy, qoysa usı kelispeytuǵın qılıqlarıńdı!

Irmǵúl: Endi ne qılayın, ádetim sonday. Keshegi jigit keldi-me? (átirapına qaraydı).

Jámiyla: (shırtıldap) Kelmedi ele.

Irmǵúl: Háy, tańda kórgen tús ońınan keledi, deydi.

Jámiyla: He-e, aytaber, jáne ne deydi sol túsiniń?

Irmǵúl: Sol, bilseń men bir jigit penen kóshede júr ekenmen, túrin anıq-tınıq kóre almadım, bir wahahalap kúlip atırman, sóytip divannan qulap ketippen.

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍNDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Uyqısırap turıp kiyimimdi de teris kiyippen, endi isim ońınan keledi dep shıǵa berdim.

Jámiyla: Awa, ele de kiyimiń teris kiyilgenin ayt, bolmasa, ońınan kiyilgeninde, bilemen, ushırasıwǵa shıqpas ediń [5;2015].

Hár bir atqan adımın ırımlawǵa ádetlenip qalǵan Irımgúldiń ırımları hátteki turmıs qurıw sheshiminiń qabıllanıwında da óziniń kúshin joǵaltpaydı. Azanda oyanǵannan baslap túnge shekemgi hár bir háreketti tosınnan bolǵan jaǵdaylar – «búgin shep jaǵımnan turdım, jolım bolmaydı», «shayıma shámbe tústi, úyge qonaq keledi», «kiyimime qara sabaq ilindi, izime qara jigit ergen, alıp qashıp ketedi» sıyaqlı ırımlar menen keskesleytuǵın qılıqları Jámiylanıń monologında, Irımgúl menen Jámiylanıń dialoglarında yumorlıq bayanlawlar menen beriledi. Ásirese, avtordıń Irımgúl menen Boljawbaydıń tanısıwındaǵı tańlaǵan dialogı sátlı shıqqan:

Boljawbay: Kún de bultlasıp tur ǵoy, jamǵır jawa ma deymen?!

Irımgúl: Siz qayaqtan bilesiz?

Boljawbay: Aqır, men Boljawbayman ǵo.

Irımgúl: Kirpigim túsip ketti-aw, kiyimime salayın ba, shashıma ma?

Boljawbay: Shashińız tobıǵıńızǵa túsip atır eken, kiyimińizge salaǵoyıń, kún suwıtıp ketse, kiyim alarsız.

Irımgúl: Ol gápiń durıs. Siz tap men izlegen jigit ekensiz.

Boljawbay: Solay ma, meni quwandırıp jiberdińiz, búgin azanda erte turıp meniń oń qabaǵım tartıldı. Búgin isim ońınan kelse kerek, sebebi qızlar menen ushırasaman dep ózime sóz berdim, sońınan sizler men tuwralı aytqan bolıwıńız kerek, qulaǵım degen sonday qattı shıńıldadı.

Irımgúl: Awa, biraz ayttıq, biraq jamanlamadıq [5;2015].

Irımgúl menen Boljawbaydıń dialogı us qalıpte ırım hám boljawlar menen dawam etip kete beredi. Avtor ırımshıl adamlardıń ersi qılıqların súwretlew menen birge, «teń teńi menen» degen ómirdiń buzılmas zańın da eskertip ótedi. Shıǵarma intermediya janrıńın talaplarına juwap beredi. Syujet ushın tańlaǵan situaciya (jaǵday) da utımlı tańlaǵan. Janrdıń talabına sáykes kólemnen de shıǵıp ketpegen. Tamashagóydi (oqıwshını) zeriktiretuǵın qatarlar joq. Shıǵarmanı oqıp otırıp oqıwshı eriksiz mıyıq tartıwı sózsiz. Usı jetiskenliklerin esapqa alıp, shıǵarma televidenie yaki radioda atqarılıwı yaki esittiriliwi kerek dep oylaymız.

Ulıwa alǵanda, intermediya janrı qaraqalpaq komediyasında biraz rawajlandı. Bul janrda S.Jumaǵulov, M.Nızanov, B.Qazaqbaev jas jazıwshılardan

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

A.Jaqsımuratova, Z.Ábdıqádirov, S.Jumaevlardıń intermediyaları qaraqalpaq ádebiyatında óz ornına iye kórkem shıǵarmalar dep ayta alamız.

Ádebiyatlar:

1. Кутьмин С.П. Краткий словарь театральных терминов. – Москва: Издательство Тюменского государственного института искусств и культуры. 2003. Стр 18.
2. Пави П. Словарь театра. – Москва: Прогресс, 1991. Стр 123.
3. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиаттанıw атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: Билим, 1994. 86-б.
4. Қазақбаев Б. Өсек қалта. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1983. 81-б.
5. Жақсымуратова А. Ырымгүлдің мухаббаты. – Қарақалпақ әдебияты газетасы. 2015. №6.